



UvA-DARE (Digital Academic Repository)

'God dienen is mensen dienen': heilssoldaten en hun gevoel voor de onderkant van de samenleving 1887-1912

Knippenberg, H.

Publication date

2010

Document Version

Final published version

Published in

De Negentiende Eeuw

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Knippenberg, H. (2010). 'God dienen is mensen dienen': heilssoldaten en hun gevoel voor de onderkant van de samenleving 1887-1912. *De Negentiende Eeuw*, 34(2), 164-182.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

‘God dienen is mensen dienen’

Heilssoldaten en hun gevoel voor de onderkant van de samenleving

1887-1912

HANS KNIPPENBERG

‘Serving God is serving men’: Salvationists and their feelings towards society’s lower classes, 1887-1912

Starting with their great example and general, the founder of the Salvation Army, William Booth, this paper describes the religious feelings, motivation and background of the first Salvationists in the Netherlands and the reactions of Dutch society to the establishment of the Salvation Army in 1887. After the implementation of Booth’s worldwide social campaign in the 1890s, Dutch society shifted from an attitude of hesitation and disapproval to one of more appreciation, resulting in a rapid expansion to 94 Army corps and 336 officers by 1912.

Op 25 juni 2007 overleed Lt.-kolonel Mevrouw A.M. Bosshardt, beter bekend als ‘majoor’ Bosshardt. ‘Bevorderd tot heerlijkheid’ heet dat in Leger des Heils jargon. Onder het motto ‘God dienen is mensen dienen en mensen dienen is God dienen’ had zij een groot deel van haar lange leven – zij werd 94 jaar – gewijd aan de onderkant van de samenleving: dronkaards, drugsverslaafden, daklozen, prostituees.¹ Het religieus gevoel van Alida Bosshardt staat model voor dat van het Leger des Heils in het algemeen en gaat oorspronkelijk terug op de drijfveren en het religieus gevoel van zijn stichter William Booth. Met William Booth als startpunt en aan de hand van literatuur, gedenkboeken, egodocumenten, tijdschriften en volkstellingen probeert deze bijdrage een beeld te schetsen van het religieuze gevoel, de motivatie en achtergrond van de Heilssoldaten in de eerste 25 jaar van het Leger des Heils in Nederland en de reacties van de samenleving. Niet toevallig gaat het hier om een periode, waarin Nederland het toneel was van maatschappelijke en godsdienstige polarisatie en voor het eerst geconfronteerd werd met massale onkerkelijkheid.² Juist het ‘insluitende’, op ‘redding’, ‘verlossing’ en verzoening gerichte karakter van het religieuze gevoel van die eerste Heilssoldaten heeft sterk bijgedragen aan het ontgezegelijke succes van het Leger in deze beginperiode.

¹ ‘Majoor Alida Bosshardt 1913-2007’. Speciaal nummer van de *Strijdkreet* (2007).

² Hans Knippenberg, ‘Polarisatie en versnippering: kerk en godsdienst rond 1900’ in: J.G.S.J. van Maarseveen & P.K. Doorn (red.), *Nederland een eeuw geleden geteld. Een terugblik op de samenleving rond 1900* (Amsterdam 2001) 131-157.

William Booth

Booth werd in 1829 geboren in het Engelse Nottingham en gedoopt in de Anglicaanse kerk.³ Nadat zijn vader overleden was en hij al op 13-jarige leeftijd kostwinner werd in een gezin met verder drie dochters, kwam hij onder de invloed van de methodistische prediking, die de katholieke theoloog W.H. van de Pol ooit als volgt omschreef:

Deze prediking schetst de ellende van een leven in de zonde. Ze biedt de redding en verlossing aan door het Bloed van het Lam. Ze getuigt van de heerlijkheid van het vrijgekocht zijn, het gereinigd zijn door het kostbaar Bloed van Christus. Ze dringt aan op een persoonlijke beslissing vóór of tegen Christus, nú, op dit ogenblik... Ze tracht de zondaar tot inkeer te brengen, hem door gevoelvulde dringende gebeden en beloften te ontroeren, totdat het ogenblik komt, waarop de zondaar zich gewonnen geeft, met zijn zondig verleden breekt en een nieuw leven van blijdschap en dankbaarheid begint, dat geheel gesteld is in dienst van God en de naaste.⁴

Al op 15-jarige leeftijd bekeerde Booth zich tot het methodisme en voortaan zou hij na zijn werk als knecht van een pandjesbaas de sloppenwijken van Nottingham ingaan om ook anderen te redden van de zonde. Een grote sociale beweging motiveerde hem daarbij. In al zijn latere brieven en geschriften over deze periode komen steeds weer de beelden terug van de schrijnende armoede en ellende in deze Engelse industriestad, beelden van haveloze, uitgehongerde kinderen, krijtend om brood.

Weldra werd hij leider van een kleine groep. Hun methode was eenvoudig: met een stoel gewapend trokken zij een achterbuurt in, William klom op een stoel en liet de groep een lied zingen, waarna hij de mensen die bleven staan luisteren toesprak, hen aanmoedigde hun zonden te erkennen en zich te bekeren. Hierin zijn al duidelijk de elementen te herkennen, die ook later de prediking van het Leger des Heils zouden karakteriseren. Het redden van zondaars werd de grote obsessie van de jonge William Booth. In 1850 vertrok hij naar Londen, waar hij aansluiting vond bij de methodistische *New Connection*. Zijn manier van prediken maakte indruk en twee jaar later kreeg hij een betaalde aanstelling als evangelist. In die tijd leerde hij ook Catherine Mumford kennen met wie hij in 1855 zou trouwen en met wie hij niet alleen het bed, maar vanaf 1860 ook de preekstoel zou delen. In 1859 had zij in een pamflet al het

³ Deze paragraaf is gebaseerd op Harold Begbie, *Veldtocht der liefde. Het leven van William Booth, stichter van het Leger des Heils* (Leiden z.j.; oorspronkelijk London 1920); Richard Collier, *Leger zonder vijand. De geschiedenis van het Leger des Heils en zijn stichter, William Booth* (Antwerpen/Amsterdam 1965; oorspronkelijk New York 1965); J.H. Gunning J.Hz., *William Booth, een strijder Gods* (Amsterdam 1936); Johan Ringelberg, *Met de vlag in top. De geschiedenis van het Leger des Heils in Nederland (1886-1946)* (Amsterdam 2005); Robert Sandall, *The history of The Salvation Army. Three Volumes* (London 1947-1955); Johan Winkler, *In Gods naam. Acht levens voor anderen* (Amsterdam 1964) 80-126.

⁴ Geciteerd in Winkler, *In Gods naam*, 82-83.

preekrecht van vrouwen bepleit,' wat in die tijd op veel weerstand stuitte. Inmiddels was Booth aangesteld als voorganger van de plaatselijke gemeente in Gateshead in het noorden van Engeland. In 1861 kwam het tot een breuk met de *New Connection*. Daarmee brak een moeilijke tijd aan, waarin het echtpaar Booth rond moest te zien komen van de opbrengst van losse spreekbeurten. Zo werd Catherine Mumford meermalen uitgenodigd als gastspreker voor de *The Midnight Movement*, een organisatie van 'evangelische quakers', die zich met name richtte op 'gevallen vrouwen'. Omdat Londen de meeste kansen bood met evangeliseren hun brood te verdienen, vestigden William en Catherine zich in 1865 weer in de hoofdstad.

Daar sloten zij zich aan bij het *East London Service Committee*, dat in 1861 was opgericht om te evangeliseren onder de bevolking van het Londense *East End*. Met zijn beeldende en op het gevoel gerichte prediking had Booth veel succes met name onder degenen die aan de onderkant van de samenleving waren beland. Hij gaf de 'verworpenen der aarde' weer het gevoel dat Gods genade ook voor hen bestemd was, dat zij er ook bij hoorden of zoals één van zijn favoriete verzen het formuleerde:

Outcasts of men, to you I call,
Harlots and publicans and thieves!
He spreads His arm to embrace you all.⁵

Daarin onderscheidde hij zich van veel andere predikanten, die hun heil meer in rationele betogen zochten.

Omdat de bekeerden wel enige nazorg konden gebruiken en bij de gevestigde kerken vanwege hun erbarmelijke staat niet altijd welkom waren, stichtte Booth in 1865 de *East London Christian Revival Association*, die vanaf 1869 kortweg als *Christian Mission* door het leven zou gaan. De oorspronkelijke betrekkelijk losse club van evangelisten ontwikkelde zich snel tot een organisatie met een duidelijke structuur en eigen gebouwen. Bekeerden konden na een proeftijd van acht weken volwaardig lid worden. Een belangrijk element van het lidmaatschap hield in dat men anderen zou vertellen van de eigen bekering onder het motto 'saved to save'. Deze aanpak had succes en de *Mission* breidde zich gestaag uit. In 1875 waren er al 39 plaatselijke afdelingen met in totaal bijna 2,5 duizend leden. In datzelfde jaar kreeg William Booth als 'general superintendent', wat al gauw afgekort werd tot 'general', de eenhoofdige leiding van de *Mission*. Uit deze organisatie ontstond in 1878 de *Salvation Army* met Booth als zijn eerste generaal. De evangelisten werden nu officieren en de leden soldaten. Sterke drank, tabak en andere bedwelmende middelen waren taboe. Met dit leger ging generaal Booth, bijgestaan door zijn vrouw en een aantal van zijn kinderen, allen in leidinggevende functies, de strijd aan met de zonde in de wereld ten einde die wereld te redden. Of zoals de *Christian Mission Magazine*

5 C. Booth-Mumford, 'Female ministry; or women's right to preach the gospel' in: C. Booth-Mumford, *Practical religion* (London 1891) 95-123. Het oorspronkelijke pamflet uit 1859 is verloren gegaan.

6 Begbie, *Veldtocht der liefde*, 35; Winkler, *In Gods naam*, 86.

van september 1878 het formuleerde: 'to carry the blood of Christ and the fire of the Holy Ghost into every corner of the world' (zie ook afb. 2).⁷

Het kiezen voor een op militaire leest geschoeide organisatie met alle symboliek die daarbij hoort, zoals uniformen, strijdlieden, een legervlag en een legerwapen, bleek een gouden greep. De achtergrond was vooral de wens tot een slagvaardiger organisatie te komen zonder nodeloze vergaderingen, stemprocedures, een veelheid aan commissies en andere vormen van bureaucratie, die de *Christian Mission* in die tijd parten speelde.⁸ Maar deze nieuwe organisatievorm had bovendien invloed op het religieuze gevoel van de betrokkenen. Het zorgde voor nieuw elan en gaf de (voorheen) machtelozen het gevoel deel uit te maken van een machtige strijdmacht in de strijd tegen de zonde in de wereld. Het dragen van uniformen gaf een gevoel van gelijkwaardigheid, was uiteraard ook een *statement* naar de buitenwacht en hielp voorkomen dat men eventueel weer terug zou glijden in het zondige leven van voorheen. In acht jaar tijd groeide de *Salvation Army* uit tot een wereldwijde organisatie met ruim 4000 *fulltime* officieren en zo'n 250.000 soldaten. Dat ging zeker niet van een leien dakje. Vrijwel overal ondervond het Leger aanvankelijk grote tegenstand van zowel kerkelijke en wereldlijke autoriteiten, als van het gespuis in de straat, dat er een sport van maakte Legersamenkomsten op allerlei wijze te verstoren en Heilssoldaten – door hun uniformen een herkenbaar doelwit – met vuilnis en stenen te bekogelen. Het meest succesvol was de uitbreiding in de Engelse koloniën, waarbij gebruik gemaakt kon worden van de infrastructuur van het Britse Imperium. Veel moeilijker had het Leger het op het Europese vasteland, zoals in Duitsland, Frankrijk en Zwitserland.

Nederland

Inmiddels had het Leger des Heils ook voet aan wal gezet in Nederland. De *Vrije Evangelische Gemeente* van de Weteringkerk in Amsterdam speelde daarin een belangrijke rol.⁹ Vanuit deze kerk werd de Vereniging voor Inwendige Zending *Emmanuel* opgericht die tot doel had te evangeliseren in de nieuwe wijken van Amsterdam, zoals de Pijp. Voorzitter was Carl Ferdinand Schoch, een voormalige beroepsofficier. In verschillende lokalen werden regelmatig evangelisatiebijeenkomsten gehouden ondersteund door een koortje en strijke onder leiding van de jonge onderwijzer Gerrit Govaars. De vrouw van Schoch, Henriëtte de Ravalet, stamde uit een zeer welgestelde familie en deze omstandigheid stelde het echtpaar in staat zich geheel aan het evangelisatiewerk te wijden.¹⁰

7 Sandall, *History*, Vol. I, 230.

8 Ibidem, 206-208; Ringelberg, *Met de vlag in top*, 48-51.

9 Ringelberg, *Met de vlag in top*, 80-82.

10 J. Filius & D. Lissenburg, *Gered om te redden* (Tweede druk, Amsterdam 1962) 41-43; Ringelberg, *Met de vlag in top*, 87-89.

Nadat het echtpaar Schoch kennis had genomen van de *Salvation Army*, bezochten zij in 1884 en 1885 Londen om meer te weten te komen en het echtpaar Booth te ontmoeten. Dochter Célestine schreef daar later over:

Op een avond hoorden we, dat er in de Exeter Hall een grote demonstratie van het Leger des Heils gehouden zou worden, en wij besloten erheen te gaan. [...] Toen wij van bij de Exeter Hall kwamen, was zij reeds vol en ternauwernood konden wij nog een plaats krijgen. Aangezien wij aan den rustigen gang van zaken in de kerk gewoon waren, maakte de aanblik van wat wij zagen, ons stom van verbazing. De honderden Heilssoldaten op het platform, de roode tricots, de Hallelujahoeden, het opgewekte zingen en de oplaaiende geestdrift werkten dermate op ons in, dat wij aanvankelijk niet begrepen, waar wij wel terechtgekomen waren. [...] Het was dien avond een grote zendingssamenkomst en een aantal officieren werd naar Britsch-Indië gezonden; het viel mij zo sterk op, dat zij met zo'n vreugde het offer brachten; er was geen klagen en jammeren, geen op-den-voorgond-stellen van wat zij moesten verliezen. Zij gaven eenvoudig alles om Christus' wil op, en door alles, wat zij zeiden, klonk steeds weer dezelfde toon: "Dat Christus toch verheerlijkt zou mogen worden en zondaren gered." Het feit, dat zij op deze wijze hun offers brachten, en het tegelijkertijd als een eer beschouwde, het te **mogen** doen, maakte diepen indruk op mij.¹¹

'Papa' Schoch was zo onder de indruk van wat hij daar aantrof, dat hij onmiddellijk als officier wilde toetreden tot het Leger. Generaal Booth raadde hij hem echter aan te wachten tot het Leger in Nederland zou beginnen. Op zondag 8 mei 1887 was het zover en vonden de eerste samenkomsten plaats van het Leger des Heils in Nederland. Stafkapitein Tyler, een voormalige matroos van de Harwich line, was door de generaal naar Nederland gestuurd om de leiding op zich te nemen. Govaars, die zich in Engeland al had aangesloten bij het Leger en zo als de eerste Nederlandse Heilssoldaat geldt, werd in de rang van luitenant zijn directe assistent. De benoeming van Tyler leverde volgens Célestine Schoch wel wat teleurstelling op:

Des Generaals keuze bezorgde ons bijna slapeloze nachten. Tyler, die ternauwernood enige zinnen Hollands kende, die van dogmatische geschilpunten "keine Ahnung" had en die niets anders zag of wilde weten dan: Jezus Christus, de openbaring van Gods zondaarsmin. Was die benoeming van Tyler en zijn vrouw niet een miskenning van wat er geestelijk leefde in ons volk? Een ieder, die ze zag, drukte zijn verwondering er over uit, dat het Internationaal Hoofdkwartier zulke ongeleerde mensen naar Holland had gezonden, omdat in ons land de beschaving en de schoolopleiding op zo hoog peil staan en de mensen er zo behoudend zijn, dat iets nieuws nooit enige kans heeft aangenomen te worden, als het niet in een aannemelijke vorm is gegoten. Later hebben wij de wijsheid van deze beslissing wel ingezien en ons er ook over verblijd, dat God waarlijk het zwakke en het geringe gebruikt, om het sterke en het wijze te beschamen.¹²

11 Célestine Oliphant-Schoch, *Het beste voor het hoogste. Levensberinneringen* (Utrecht 1933) 64-66. In 1891 zou het echtpaar Oliphant-Schoch, inmiddels Heilsofficieren, de leiding van het Leger des Heils in Nederland krijgen (Ringelberg, *Met de vlag in top*, 105-106).

12 Célestine Oliphant-Schoch, 'De legervlag geplant op Hollandschen bodem' in: *Gulden schooven*

Plaats van handeling was een zaal van *Emmanuel* in de Gerard Doustraat 69 te Amsterdam. Er waren maar liefst vier samenkomsten op één dag, die alle een volle zaal opleverden. Zij werden geleid door een meer ervaren Engelse Heilsofficier, commandant Railton, die daarvoor speciaal uit Londen was overgekomen. Govaars zorgde voor de vertaling. Er werd veel gezongen op melodieuze van bekende meezingers. De meegebrachte liederenboekjes vonden gretig aftrek. Mevrouw Schoch zong bovendien een solo en Govaars begeleidde het geheel op zijn viool (zie afb. 1).

De boodschap van het evangelie sloeg aan: twintig mensen knielden neer bij de 'zondaarsbank' ten teken dat zij zich tot God wilden bekeren. Ondanks het vaak chaotische verloop van die eerste samenkomsten, kon Railton dan ook een positief verslag uitbrengen aan zijn hoofdkwartier in Londen. Railton vertrok vervolgens weer naar Londen en de leiding kwam in handen van Tyler, Govaars en Schoch. Dagelijks vonden er nu bijeenkomsten plaats in de Gerard Doustraat. Dat zowel Schoch als Govaars uit de Weteringkerk voortkwamen voorkwam eventuele problemen tussen het Leger des Heils en deze kerk.¹³

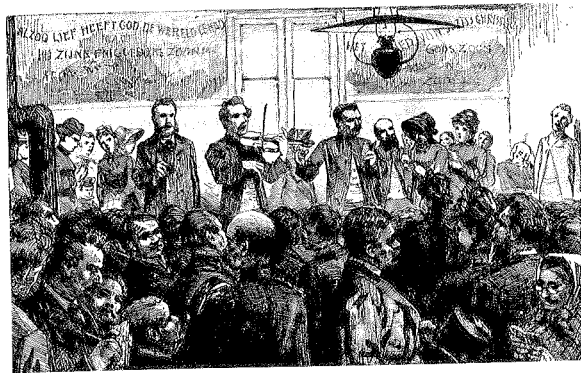
De eenvoudige boodschap van het Leger, de op het gevoel gerichte prediking, die benadrukte dat Christus voor iedereen, ongeacht afkomst of sociale klasse, gestorven was aan het kruis, ondersteund door gevoelvolle liederen en muziekinstrumenten sprak velen aan. Toen in juli van hetzelfde jaar (1887) een speciale gezant van de generaal naar Nederland kwam om officieel het eerste korps te installeren, bleek dat korps al over ruim honderd geüniformeerde Heilssoldaten te beschikken. Een aantal van hen, overwegend eenvoudige arbeiders, had inmiddels in het tijdschrift van het Leger, *De Heilssoldaat*, getuigenis afgelegd van zijn bekering. Spoedig werd een tweede korps in Haarlem geïnstalleerd en een derde korps in Amsterdam aan de Lijnbaansgracht, waar bovendien begonnen werd met het opleiden van cadetten tot Heilsofficier.¹⁴

Het was geen toeval dat Amsterdam en Haarlem de eerste vestigingsplaatsen vormden. Het Leger richtte zich in de eerste plaats op die plaatsen waar de geestelijke en materiële nood het grootst was, dat wil zeggen plaatsen met veel armoede en werkloosheid, en waar mensen woonden die door de gevestigde kerken niet meer bereikt werden. Amsterdam, waar nog in 1886 het Palingoproer uitbrak, kwam daar zeker voor in aanmerking. Maar ook vanuit andere delen van het land kwamen verzoeken om korpsen te mogen stichten. Schoch, die inmiddels officier was geworden bezocht deze plaatsen om de mogelijkheden te bezien. Zo ontstonden nog hetzelfde jaar korpsen in Nunspeet en Hattem en in 1888 volgden Meppel en de stad Groningen met twee korpsen. Behalve in de steden en stadjes, kwamen ook in de meer industriële delen van het platteland al vroeg korpsen tot stand, zoals in Lemelerveld (1888) en Nijverdal (1889), beide in Overijssel. Van de 46 korpsen die in de periode 1887-1890

van Gods akker. *Gedenboek ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van het Leger des Heils in Nederland 1887-1937* (Wageningen 1937) 27-28.

13 Ringelberg, *Met de vlag in top*, 93-94.

14 Ibidem, 98.



Afb. 1 Een der eerste samenkomsten van het Leger des Heils in de Gerard Doustraat 69 te Amsterdam getekend door Johan Braakensiek voor *De Amsterdammer van 15 mei 1887*. Boven van links naar rechts Schoch, Govaars (met viool), Tyler en mevr. Schoch. Bron: Ringelberg, *Met de vlag in top, tussen 64 en 65*.

gesticht werden, bevonden zich er maar liefst 7 in deze relatief sterk geïndustrialiseerde provincie.¹⁵ Door een versnelde industrialisering was de sociale nood daar groot. Datzelfde gold voor de akkerbouwgebieden, die getroffen waren door de grote agrarische crisis van het laatste kwart van de negentiende eeuw. Zo treffen we ook in Zeeland al vroeg Legerkorpsen aan. De leiding was inmiddels in handen gekomen van majoor French en zijn vrouw, beide uit Engeland afkomstig. Mevrouw French overleed echter al in 1890.¹⁶ Bij het evangelisatiewerk van het Leger speelde het eigen tijdschrift een belangrijke rol. Begonnen als *De Heilssoldaat*, in 1890 omgedoopt tot *De Oorlogskreet*, kreeg het vanaf 1897 als *De Strijdkreet* grote bekendheid.¹⁷

Behalve veel belangstelling ondervond het Leger des Heils net als in Engeland ook veel weerstand. De eerste bijeenkomsten konden slechts met behulp van de politie tot een goed einde gebracht worden en ook nadien gingen de activiteiten van het Leger vaak met opstootjes gepaard. Zo berichtte *De Standaard* over het tweede Amsterdamse korps:

De aanvoerders van het Heilsleger alhier staan vooral in het pas geopende lokaal aan de Lijnbaansgracht nog al vaak bloot aan ergerlijke handelingen van de zijde des volks. Zoo drong zondagavond een bende van ongeveer vijftig opgeschoten jongens de vergaderplaats van het Leger des Heils binnen, na vooraf de ruiten te hebben verbrijzeld. Wijl zij op ernstige wijze de rust verstoorden werd om bijstand van de politie gevraagd, die de geweldenaars buiten en met een stok uit elkaar dreef.¹⁸

Ook in Zeeland kwam het tot ongeregelheden: 'In Yerseke liet men een zwerm meikevers in de zaal los, die het publiek verdreef; daarna sloeg men het

¹⁵ Voor een overzicht van de in de periode 1887-1938 geïnstalleerde korpsen, zie Ringelberg, *Met de vlag in top*, 303-305.

¹⁶ Ibidem, 102-103.

¹⁷ Filius en Lissenburg, *Gered om te redden*, 47.

¹⁸ Geciteerd in Henk Mochel, *In de frontlinie, 100 jaar Leger des Heils in Nederland* (Kampen 1987) 49.

meubilair aan diggelen'.¹⁹ Bij de opening van het korps in Beverwijk in 1889 waren gebouw en inventaris grondig verwoest nog voordat men tot het houden van de eerste samenkomst kon overgaan. Ook alle ruiten van de woning waar Schoch gastvrijheid genoot gingen er aan.²⁰

Overigens kreeg het Leger mede daardoor in de pers wel veel publiciteit. Verder viel het Leger natuurlijk op door de sterk van traditionele kerkdiensten afwijkende vorm waarin hun samenkomsten werden gehouden, wat niet iedereen kon bekoren. Zo kwam een aanwezige van de eerste samenkomsten aan het woord in *De Amsterdammer*, die sprak van een 'walgelijke vertoning [...] een goed middel om een mensch die nog een beetje gevoel heeft voor godsdienst in de war te brengen'.²¹

Hoewel het Leger vooral trachtte te rekruteren onder hen die allang niet meer naar de kerk gingen, bestonden er ook vanuit kerkelijke kring grote bezwaren. Het uiterlijk vertoon met uniformen, muziek en het rumoerig verloop van de samenkomsten vond men ongepast of zelfs godslasterlijk. Dat vrouwen bovendien het woord voerden en zelfs als voorgangers optraden was velen een gruwel. Verder had men theologische bezwaren tegen de leer van het Leger, die de uitverkiezing verwierp.²² Er was immers verlossing en verzoening mogelijk voor iedereen, die zich bekeerde. Iedere zondaar kon gered worden. Ook Abraham Kuyper uitte in *De Heraut* vergelijkbare kritiek, maar wilde het Leger anderzijds niet te hard vallen, 'zolang in de kerken tienduizenden gedoopten zijn die in ongelof en zonde voortleven zonder dat de herders willens of bij machte zijn om de reddende hand uit te strekken'.²³

Van theologische scherpslijperijen moest het Leger in het algemeen niets hebben. Dat sprak ook diegenen aan, die moe waren van de polarisatie binnen calvinistisch Nederland, die juist in deze tijd van Doleantie (1886) en gedeeltelijke fusie van dolerenden en uit de Afscheiding (1834) afkomstige christelijke gereformeerden (1892) een hoogtepunt bereikte. Ik laat Célestine Schoch, inmiddels ook Heilsofficier geworden, weer even over deze periode aan het woord:

In dien tijd was Nederland het toneel van eindeloze godsdienst-twisten, zowel in de kerken als in buiten-kerkelijke christelijke kringen. Niets doet het geestelijk leven van jonge gelovigen zoveel kwaad als twistingen en gekibbel onder Gods kinderen. Menigmaal heb ik toen aan een schilderij gedacht, dat ik eens in Brussel zag. Op den achtergrond waren protestanten en katholieken en ook andere christelijke gemeenschappen, die elkaar bestreden en met kruisen op elkaar insloegen, terwijl zich op den voorgrond een indrukwekkende Christusfiguur verhief. De Heiland hield de handen voor de ogen. Er onder stonden deze woorden: "Christus wenend over de partijen, die elkander in Zijn naam bestrijden".²⁴

¹⁹ Filius en Lissenburg, *Gered om te redden*, 46.

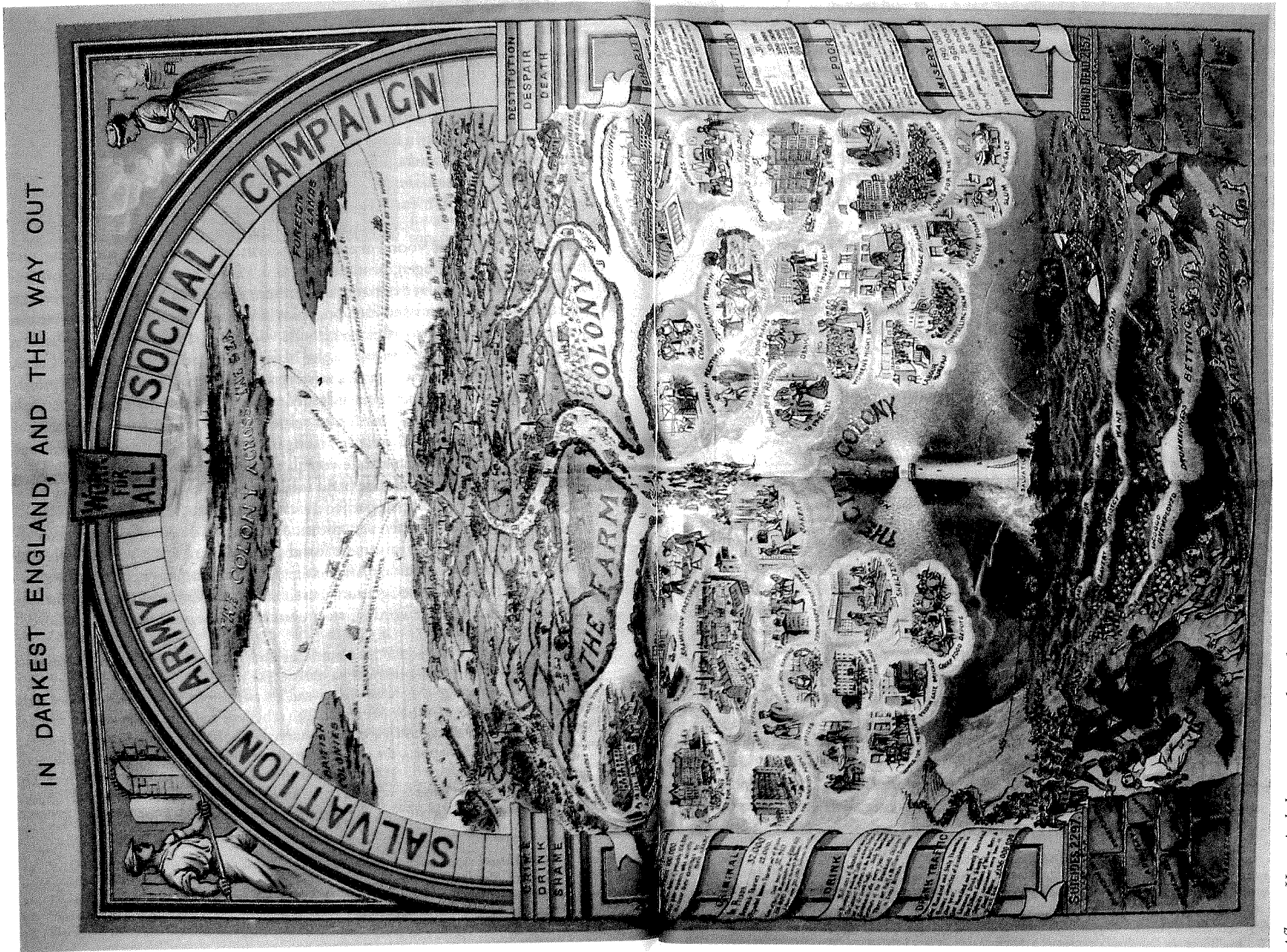
²⁰ Ringelberg, *Met de vlag in top*, 101.

²¹ *De Amsterdammer van 15 mei 1887*, geciteerd in Ringelberg, *Met de vlag in top*, 94.

²² Ringelberg, *Met de vlag in top*, 95-96.

²³ Ibidem, 103.

²⁴ Oliphant-Schoch, *Het beste voor het hoogste*, 62.



Afb. 2 Het sociaal plan van generaal Booth (1890) Bron: Booth, In darkest England, losse bijlage.

Het sociaal plan van het Leger

De maatschappelijke en kerkelijke tegenstand verminderde toen het Leger zich vanaf 1890 niet alleen met evangeliseren, maar ook met maatschappelijk werk ging bezighouden. Directe aanleiding was een gebeurtenis die Willam Booth overkwam toen hij laat in de nacht terugkeerde in Londen van een tocht in het zuiden van Engeland en die hem voor de rest van de nacht van zijn slaap had beroofd. De volgende ochtend sprak hij zijn zoon Bramwell, die op dat moment als stafchef van het Leger zijn rechter hand was, daarover aan: 'Weet je dat er mensen zijn, die 's nachts op de bruggen slapen? Die de gehele nacht op de stenen liggen?' Ja, daar wist Bramwell van. 'Je weet dat, en je hebt er niets aan gedaan!' De generaal stond perplex. Bramwell sputterde tegen, dat je als Leger des Heils niet alle ellende van de wereld op je kon nemen, maar dat maakte geen enkele indruk: 'Ik geef geen cent voor al die praat, dat ken ik al. Ga heen, en doe wat. Doe wat, Bramwell, doe wat! [...] Zie onderdak voor ze te krijgen; alles, wat dan ook, is beter dan niets; een dak boven hun hoofd, muren om hen te beschutten.'²⁵

Deze emotie, onmiddellijk omgezet in concrete daden, was karakteristiek voor de motivatie en aanpak van het Leger in die begintijd, maar leidde tevens tot een fundamentele koerswijziging, die erop neer kwam dat naast evangeliseren ook maatschappelijk werk doelstelling werd. Bijna twee decennia eerder had William Booth zijn brochure *How to reach the masses with the Gospel* geschreven.²⁶ Nu, na twintig jaar verkondiging van het evangelie, zag hij in dat hij ook de strijd moest aanbinden tegen de ergste maatschappelijke wantoestanden wilde hij de massa bereiken met de boodschap van dat evangelie. Booth werkte dit met behulp van zijn vrouw Catherine uit tot een omvattend sociaal plan in een boek van ruim 300 bladzijden onder de titel *In darkest England and the way out*.²⁷ Deze titel was geïnspireerd door een kort daarvoor verschenen verslag van ontdekkingsreiziger Henry Morton Stanley onder de titel *In darkest Africa*. Zoals Afrika zijn vrijwel ondoordringbare wildernissen had, zo hadden Londen en andere Engelse industriesteden ze ook. Het boek, waarvan heel snel ook een Nederlandse vertaling verscheen,²⁸ vormde in feite één grote aanklacht tegen de maatschappelijke ellende van die tijd en een driestappenplan om aan die ellende te ontkomen. Stap één vormden de *City Colonies* voor de eerste opvang, stap twee de *Farm Colonies* voor hen die een nieuw leven wilden beginnen, maar nog niet in staat waren op eigen benen te staan en stap drie de *Colonies over Sea*, waar daadwerkelijk een nieuw leven kon worden begonnen, ver weg van de ellende van de grote stad. Een als kleurenkaart toegevoegde bijlage bracht het geheel in beeld (zie afb. 2).

²⁵ Citaten uit Begbie, *Veldtocht der liefde*, 359-360.

²⁶ William Booth, *How to reach the masses with the Gospel* (London, 1872)

²⁷ William Booth, *In darkest England and the way out* (London 1890). Catherine Booth-Mumford heeft de publicatie van het boek niet meer meegemaakt. Zij stierf aan kanker kort voor de publicatie in oktober 1890, maar zij heeft – volgens het voorwoord – nog wel de tekst kunnen becommentariëren.

²⁸ William Booth, *In Engeland's donkerste wildernissen en de weg ter ontkoming* (Amsterdam 1891).

Onderin is te zien hoe in een zee van ellende drie miljoen mensen verloren dreigen te gaan.²⁹ Op de golven staan vermeld de vele vormen waarin die ellende zich voordoet: *despair, starvation, drunkenness, prison, homeless, slavery, beggary, unemployed*, enz. enz. Als een lichtend baken staat midden in die zee de *Salvation* vuurtoren, die zijn stralen van *Hope for all* uitzendt. Te zien is hoe Heilssoldaten mensen uit het water proberen te trekken en met boten proberen te redden. De aldus geredden worden vervolgens langs een pad, dat (heel symbolisch!) omhoog gaat, naar de *City Colony* gebracht waar ze onderdak, werk en voedsel vinden. Van daar uit vinden de meest geschikten werk buiten de stad in *suburban villages 12 miles from town* of in *the provinces*, of ze gaan naar de *Farm Colony*, de tweede stap in het sociale plan van Booth. In zo'n landkolonie kan men eventueel eigen grond verwerven of een koe, dan wel deel uit gaan maken van een coöperatieve boerderij. Bovenaan is het derde en laatste stadium van het plan te zien: schepen die de oceaan oversteken naar de Britse koloniën overzee en andere emigratie bestemmingen, zoals Canada en de Verenigde Staten.

Dit plan kan beschouwd worden als Booth's oplossing voor de 'sociale quaestie' en laat duidelijk zien dat het hem niet te doen was om traditionele liefdadigheid. Zijn ervaring had hem geleerd dat het beter was – noodsituaties daargelaten – alleen hulp te bieden, als daar enige vergoeding in de vorm van arbeid tegenover stond. Er moest gewerkt worden, zoals nog eens benadrukt wordt door het kadertje bovenaan de figuur met daarin de tekst *Work for all*.

De Nederlandse vertaling werd uitgebreid in de pers besproken en kreeg over het algemeen een positief onthaal, ook van de bladen die zich aanvankelijk (zeer) kritisch over het Leger hadden uitgelaten. In socialistische kring stond men echter zeer ambivalent ten opzichte van dit sociale plan. Zo schreef Domela Nieuwenhuis een uitgebreide brochure, waarin hij enerzijds instemde met de beschrijving van de sociale wantoestanden van die tijd, en ook waardering had voor de wijze waarop het Leger anders dan de kerken trachtte de kansarmen te bereiken:

Men gevoelt dat de toon waarop men hen aanspreekt, niet die is van neerbuigende goedheid, maar getuigenis aflegt van hart voor hen. En zij die overal worden gekrenkt en achteruit gezet, maar bij wie niet alle sympathie is uitgedoofd, zij voelen zich aangetrokken door dat Leger.³⁰

Maar anderzijds kon hij zich niet vinden in de oplossing die Booth bood, want zo werd het kapitalisme alleen maar in stand gehouden:

²⁹ Alle cijfers in de figuur zijn door Booth ontleend aan (schattingen op basis van) het kort daarvoor verschenen werk van Charles Booth (geen familie), *Life and labour in the East of London* (London 1889).
³⁰ Ferdinand Domela Nieuwenhuis, *Generaal Booth van het Heilsleger en zijn "plan"* (Amsterdam 1891) 2.

Hij wil dus die maatschappij behouden op dezelfde grondslagen en alleen wil hij het walgelijke schouwspel van hongerlijders in lompen gekleed aan het gezicht onttrekken. Hij is gelijk aan den ouderwetschen geneesheer, die een pleister legde op de wonden, opdat ze niet in haar afschrikkelijkheid werden gezien, en nu meent deze geneezen te hebben. Wij noemen dat tegenwoordig de kwakzalvermethode.³¹

Omgekeerd meende Booth dat socialistische middelen om verandering te brengen niet doordrongen tot de kern van de zaak:

Zij vallen het kwaad niet in zijn vestingen aan, en geven evenmin aan op welke wijze de zonde, die de oorzaak is van al deze ellenden, verdreven moet worden uit harten, waarin zij zich heeft genesteld. [...] Gerechtigheid is in deze wereld slechts mogelijk door Verlossing van zonde.³²

Dat Domela Nieuwenhuis de moeite nam uitgebreid te reageren op de verschijning van het Leger des Heils in Nederland had ongetwijfeld te maken met het feit dat Heilssoldaten en socialistische concurrenten waren, al moest William Booth, die Nederland in 1889 in eigen persoon bezocht had en veel indruk had gemaakt,³³ niets van politiek hebben. De heren leken wel wat op elkaar. Domela was net als Booth een bezielend prediker, die met zijn charismatische persoonlijkheid mensen voor zijn boodschap wist te winnen.³⁴ In het begin verwarde het publiek de Heilssoldaten in hun rode tricots ook wel met socialistische.³⁵

De strenge winter van 1890/1891 bood de mogelijkheid het nieuwe sociale beleid in praktijk te brengen. Het Leger stelde 's nachts zijn (verwarmde) lokalen ter beschikking van daklozen, aan wie tevens een ontbijt verstrekt werd. Dit vormde de eerste aanzet tot een soort van stadskolonies, 'toevluchten' genoemd en later uitgebouwd tot 'Metropools'. In 1895 werd een terrein van 77 hectare in Lunteren aangekocht, waarop een landkolonie (Groot Batelaar) werd ingericht, stap twee van het plan van generaal Booth. Stap drie, de overzeese kolonies, is minder uit de verf gekomen, al emigreerden in 1907 wel vier groepen emigranten onder leiding van een Heilsofficier naar Canada.³⁶ Al deze initiatieven vormden het begin van het maatschappelijk werk van het Leger des Heils in Nederland, dat verder uitgebouwd zou worden met 'slumposten', 'reddingshuizen' voor zwangere meisjes en ongehuwde moeders, kinderhuizen, verpleeghuizen, bejaardenhuizen, et cetera. Het personeel bestond uit Heilsofficieren, die inwonend waren, geen salaris kregen, maar wel zakgeld. Een aparte tak vormde verder het reclasseringswerk van het Leger, dat vanaf 1905 ook door

de overheid erkend en gesubsidieerd werd.³⁷ In datzelfde jaar werd het voormalige hotel Prins Hendrik aan de gelijknamige kade in Amsterdam het administratieve hoofdkwartier. Vooral door de uitbouw van het maatschappelijk werk werd het Leger steeds bekender en groeide de waardering van de buitenwacht.

Expansie en toenemende waardering

Vanaf eind 1891 kwam het Leger des Heils in Nederland onder leiding kwam te staan van het echtpaar Oliphant-Schoch. De eerder genoemde Célestine Schoch was in 1888 in het huwelijk getreden met de Engelsman W. Elwin Oliphant, die voordat hij Heilsofficier werd, 'curate' (hulpprediker) was in de *Church of England*. Met hen kwam voor het eerst de leiding in handen van officieren die althans voor de helft vertrouwd waren met de Nederlandse taal en cultuur. Op dat moment, vier jaar na de installatie van het eerste corps, telde het Leger al 54 korpsen en 175 officieren.³⁸ Ringelberg brengt deze toch wel spectaculaire groei vooral in verband met de benarde sociaal-economische omstandigheden, waarin veel Nederlanders verkeerden. Deze waren dermate slecht dat een ieder die enige (hoop op) verbetering kon brengen, bij voorbaat positief werd bejegend.³⁹ Daarnaast speelden de eerder genoemde twisten binnen kerkelijk en vooral calvinistisch Nederland een rol, die nogal contrasteerden met het eenvoudige, praktische, op het gevoel gerichte christendom van de Heilssoldaten, waarin voor iedereen plaats was, ook voor hen die aan de onderkant van de samenleving waren beland.

Kommandant Oliphant bleek een bekwaam leider, die van de vrij losse beweging een hechte organisatie wist te maken met een wettelijke status. Het Leger des Heils in Nederland werd een stichting met generaal Booth als enig bestuurslid. De stichting stelde zich ten doel:

het bevorderen en doen genieten van godsdienstig, broederlijk verkeer; het brengen onder de prediking en zegeningen des Evangelies van zoodanige personen, als gewoonlijk niet onder den invloed van godsdienstige leering zijn, dan wel door ondeugd of ongeluk in groote armoede verkeerden.⁴⁰

Nieuwe korpsen werden geïnstalleerd en verschillende instellingen voor maatschappelijk werk geopend.⁴¹ Als eerste Heilsofficier werd Oliphant in 1895 door koningin Emma in audiëntie ontvangen. Emma had veel waardering voor het maatschappelijk werk van het Leger, dat zij al vanaf 1892 met een jaarlijks bedrag steunde.⁴²

31 Ibidem, 32.

32 William Booth, *Aan mijn officieren. Een brief van den generaal op zijn 80-sten geboortedag* (Amsterdam 1909) 31-32.

33 Begbie, *Veldtocht der liefde*, 362-369.

34 Zie bijvoorbeeld J. Frieswijk, J.J. Kalma en Y. Kuiper (red.), *Ferdinand Domela Nieuwenhuis, de apostel van de Friese arbeiders* (Drachten/Leeuwarden 1988).

35 Ringelberg, *Met de vlag in top*, 96.

36 Ibidem, 160-164.

37 A.J. Maris (red.), *Tussen roeping en beroep. Honderd jaar reclassering Leger des Heils in Nederland*; Ringelberg, *Met de vlag in top*, 169-177.

38 Ringelberg, *Met de vlag in top*, 105.

39 Ibidem, 114.

40 Geciteerd in Ringelberg, *Met de vlag in top*, 134.

41 Ibidem, 128.

42 Ibidem, 143.

Célestine Oliphant-Schoch was zeer populair door de vele aansprekende liederen, die zij schreef en die een plaats kregen in de liederenbundel van het Leger.⁴³ Bovendien publiceerde zij verschillende gedichtenbundels, die later nog vele malen herdrukt zouden worden.⁴⁴ Ook na hun vertrek in 1896 – zij kregen het bevel om het Leger in Zweden te gaan leiden –, zette de expansie zich door, zodat bij het 25-jarig bestaan in 1912 het aantal korpsen al was opgelopen tot 94 en het aantal officieren tot 336.

Onder hen bevond zich ook kapitein Frans Bulterman, van wie we wat meer details weten omdat zijn zoon, ook een Heilsofficier, zijn leven en werk heeft beschreven nadat zijn vader in 1937 bij een spoorwegongeluk om het leven kwam. Maar niet alleen daarom is deze beschrijving interessant, maar ook omdat hij een poging doet aan te geven wat het betekende Heilssoldaat te zijn zo rond de eeuwwisseling:

Ik zal het u zeggen: discipline, zelfverloochening; ontzegging, ook van gepaste vermaken en genoegens; geen beschikkingsrecht meer over zichzelf; gestage bereidheid te dienen; het opgeven van vrije tijd; steeds in de weer voor anderen; daarbij het dragen van uniform en het bekostigen daarvan; collecteren voor allerlei doeleinden en dit alles “om Jezus wil”.

Maar er was ook plaats voor romantiek en avontuur:

In de eerste plaats in de bijeenkomsten. Daar treedt het wondere, dat in zo'n samenkomst gelegen is, altijd weer op de voorgrond. Men ziet het publiek binnenkomen, waaronder dikwijls velen zijn, bij wie de levensstift in duidelijke letters op het aangezicht haar geschiedenis heeft geschreven. Het gezang en de getuigenissen ontroeren, stemmen blij of bemoedigen. De Bijbeltoespraak beweegt zich op een gebied, dat den materialistischen mensch soms geheel vreemd is en zingend nodigt men de aanwezigen uit, het goede te kiezen [...] Dan komen vermoeiden, slechten, verlorenen, om hun Heer te zoeken, Dien ze in 's levens strijd verlaten hebben of nooit gekend. De heerlijkheid van dat zien komen is nooit te beschrijven. Ten tweede brengt het Muziekkorps avontuur in het leven van de vernieuwden mensch. Gevoelens van intens geluk komen over een jongen bekeerling, wanneer hij zijn instrument meekrijgt naar huis, om er zich op te oefenen, totdat hij na verloop van tijd zal worden opgenomen in de combinatie, mee zal mogen spelen, als zij er op uit trekken naar andere posten, naar Landdagen, enz. [...]

Dan worden er onder Soldaten vriendschapsbanden aangeknoopt, die soms tot banden voor het gehele leven leiden, waardoor in de korpsen gelukkige gezinnen worden gevormd. Zie, dat is de romantiek van het Leger, de romantiek van het Soldaat zijn.⁴⁵

Wat voor Heilssoldaten geldt, geldt in versterkte mate voor Heilsofficieren. Zij zijn in de meest letterlijke zin in dienst van God en het Leger, waarbij persoon-

43 Bijvoorbeeld Célestine Oliphant-Schoch, *Liederen van strijd en overwinning* (Amsterdam 1895).

44 Célestine Oliphant-Schoch, *Leven, lieven, loven* (Amsterdam z.j.).

45 J.F.M.A. Bulterman, *Een lichtend spoor. Brigadier François J. Bulterman, leven en werk* (Utrecht 1937) 22-24.

lijke belangen en voorkeuren volstrekt ondergeschikt zijn. Al hun tijd, geld en kwaliteiten moesten worden ingezet voor het Leger. Zo mochten Heilsofficieren alleen met elkaar trouwen vanuit het gezichtspunt dat man en vrouw beiden de volle verantwoordelijkheid van het officiersschap moesten kunnen delen. Bovendien was altijd toestemming vereist van de commandant. Frans Bulterman en zijn verloofde moesten, nadat zij voor het officiersschap hadden gekozen, dan ook geruime tijd wachten voordat zij toestemming kregen te trouwen. Eerst moest hun beider opleiding tot officier en vervolgens een langdurige veldtocht door heel Nederland met het pas opgerichte stafmuziekkorps met Frans als onderkapelmeester worden afgerond. Alles bijeen werd hun huwelijk drie jaar uitgesteld.⁴⁶ Omdat er meer vrouwen dan mannen officier werden, was een onvoorzien gevolg van de eis dat alleen officieren met elkaar mochten trouwen dat veel vrouwelijke officieren ongehuwd bleven.⁴⁷

De omvang van het Leger des Heils was inmiddels zodanig dat ook de tienjaarlijkse volkstellingen van het CBS er aandacht aan gingen schenken. Bij de volkstelling van 1909 gaven al bijna vier duizend mensen aan tot het Leger des Heils te behoren. Dat is vermoedelijk een onderschatting van het werkelijke aantal aanhangers, dat volgens de eigen statistiek van het Leger op bijna zeven duizend personen uitkwam.⁴⁸ Uit de volkstelling van 1920 die 5470 Heilssoldaten telde, kan een indicatie verkregen worden van de kerkelijke achtergrond van de Heilssoldaten. Vermoedelijk was tweederde al min of meer losgeraakt van een kerkgenootschap. Voor zover er sprake was van een kerkelijke achtergrond, was de overgrote meerderheid (86%) afkomstig uit de Hervormde Kerk, was ruim 5% van gereformeerde origine met een oververtegenwoordiging van christelijke gereformeerden en had bijna 3% een lutherse achtergrond, wat relatief veel is, maar gezien de aanvankelijke oriëntatie op Amsterdam niet hoeft te verbazen. Slechts 3,5% had een katholieke achtergrond. De overige kerkgenootschappen waren duidelijk ondervertegenwoordigd.⁴⁹

De vroeg twintigste-eeuwse volkstellingen geven helaas geen informatie over de sociaaleconomische samenstelling van de Heilssoldaten, maar mede op grond van wat uit latere volkstellingen bekend is,⁵⁰ lijkt het niet al te gewaagd te veronderstellen dat de lagere inkomensgroepen en opleidingscategorieën oververtegenwoordigd waren; dat zij eerder werkzaam waren in de maatschappelijke dan in de zakelijke dienstverlening, en eerder in de industrie en verzorgende sector dan in de agrarische sector. Ook zal de werkloosheid onder Heilssoldaten relatief groot zijn geweest. De volkstellingen geven wel informatie over de verhouding tussen de seksen. Daaruit komt wellicht een van de opvallendste kenmerken van het Leger naar voren: de sterke oververte-

46 Bulterman, *Een lichtend spoor*, 25-36.

47 Ringelberg, *Met de vlag in top*, 192.

48 Hans Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland* (Assen 1992) 272.

49 Ibidem, 153-155.

50 Hans Knippenberg, “‘Bloed en vuur’: het Leger des Heils trekt ten strijde” in: O.W.A. Boonstra e.a. (red.), *Twee eeuwen Nederland geteld* (Den Haag 2007) 335-359.

genwoordiging van vrouwen. Bij de volkstelling van 1909 was 57 procent van de Heilssoldaten vrouw, bij latere tellingen loopt dit zelfs op tot 60 procent. In een tijd, dat het voor vrouwen nog buitengewoon moeilijk was een maatschappelijke carrière op te bouwen, bood het Leger onvermoede kansen. Vanaf het begin en duidelijk geïnspireerd door Catherine Booth-Mumford werden mannen en vrouwen als gelijkwaardig beschouwd. In 1934 zou Evangeline Booth, een van de dochters van William en Catherine, als (inmiddels vierde) generaal benoemd worden.

In hetzelfde jaar, dat het Leger in Nederland zijn 25-jarig bestaan vierde, overleed in Londen zijn stichter William Booth op 83-jarige leeftijd en inmiddels geheel blind geworden na een mislukte oogoperatie. Tot op het laatst was hij actief gebleven en had hij de landen bereisd waar het Leger zijn vlag had gepland. Zo had hij in 1911 nog Rusland, de Scandinavische landen, Duitsland, Zwitserland, Italië en ook Nederland bezocht.⁵¹ De feitelijke leiding en organisatie was toen al in handen van zijn stafchef, zijn zoon Bramwell, die hem ook als tweede generaal zou opvolgen. Zelf keerde hij weer terug tot wat hij altijd als de basis van zijn roeping had beschouwd: het redden van mensen en de uitbreiding van het Koninkrijk van Jezus Christus, zoals hij het nog eens formuleerde op zijn tachtigste verjaardag (1909) in een in druk verschenen brief van 71 bladzijden ‘aan de officieren van het Leger des Heils over de gehele wereld’ (zie afb. 3).⁵² In die brief wees hij zijn officieren er nog eens op hoe belangrijk het was in hun prediking en in hun handelen het gevoel te laten spreken. Zelf schreef hij zijn welslagen mensen te bereiken toe aan het feit dat hij zichzelf als een ‘gevoels-mensch’ beschouwde.⁵³ In die laatste fase gingen zijn gevoelens vooral uit naar de kinderen, die nog altijd in uitzichtloze situaties opgroeiden in de achterbuurten van de grote steden.⁵⁴ Daarmee keerde hij weer terug naar zijn bewogenheid van het begin, toen hij als 15-jarige jongen begaan was met de haveloze en uitgehongerde kinderen in de sloppenwijken van zijn geboortestad Nottingham. Zijn uitvaart trok massale belangstelling daarmee de inmiddels zeer gewaardeerde status van het Leger illustrerend:

De lijkstoet van dezen man [...] trok op zijn weg naar het Kerkhof van Abney Park door de dichtste menigte die men ooit in de straten van Londen had gezien. Het gehele verkeer stond stil. De Lord Mayor groette de lijkbaar, toen zij Mansion House voorbijging, en tienduizenden mannen en vrouwen, uitgekozen om hun kameraden te vertegenwoordigen, liepen eerbiedig achter den dooden Meester, die geleerd had om hun leven aan den dienst der armsten, der geringsten en der verlorenen te wijden.⁵⁵

51 Begbie, *Veldtocht der liefde*, 593.

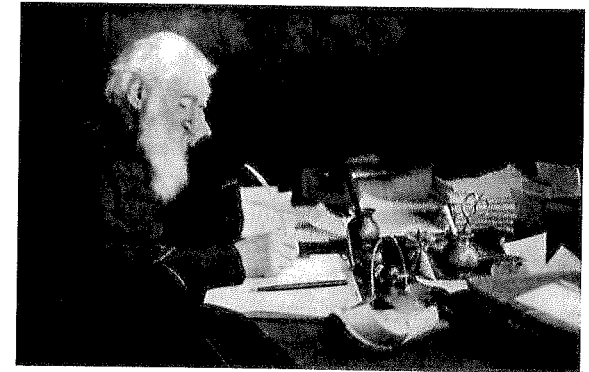
52 Booth, *Een brief van den generaal*, 5.

53 Ibidem, 13.

54 Begbie, *Veldtocht der liefde*, 584.

55 Ibidem, 606-607.

Afb. 3 Generaal Booth schrijft een brief aan zijn officieren ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag (10 april 1909)
Bron: Booth, *Een brief van den generaal*, foto titelblad.



Bij het overlijden van zijn stichter in 1912 was het Leger des Heils uitgegroeid van een plaatselijke evangelisatiebeweging in het Londense *East End* tot een wereldwijde strijdmacht van meer dan 16.000 Heilsofficieren in 58 landen.⁵⁶

Conclusies

In een tijd dat Nederland geconfronteerd wordt met kerkelijke polarisatie en voor het eerst massale onkerkelijkheid, trekken Heilssoldaten ten strijde om juist diegenen te ‘redden’, die door de gevestigde kerken niet meer bereikt worden. Geïnspireerd en geleid door hun generaal en grote voorbeeld, de Engelse voormalige methodistische prediker William Booth, bezoeken zij juist die plekken waar de sociale en geestelijke nood het hoogst is: de verpauperde achterbuurten in de grote steden, de veenkolonieën en het geïndustrialiseerde platteland.

Zij brengen een eenvoudige, op het gevoel gerichte boodschap, ondersteund door zangbrigades en muziekkorpsen: belijdt je zonden, bekeer je tot God, hier en nu, en door het bloed van het Lam en met behulp van de Heilige Geest zullen redding, verlossing en heiliging je deel zijn; stop met de drank, tabak en andere wereldse geneugten en probeer een goed leven te leiden in dienst van God en je naaste; wij zullen je daarbij helpen en zo nodig voor een dak boven je hoofd zorgen en je aan werk helpen. Want het Leger had begrepen, dat wilde je mensen ontvankelijk maken voor de boodschap van het evangelie, je eerst moest zorgen dat hun basisbehoeften bevredigd werden. ‘Een hongerige maag heeft geen oren’ was één van de bekende stelregels van Willam Booth.⁵⁷ Daarom evangeliseerde Booth niet alleen, maar ontwikkelde hij ook zijn sociaal plan voor de wereld met stadskolonies, landkolonies en eventueel overzeese kolonies; zijn oplossing van de ‘sociale quaestie’, maar altijd gebaseerd op een radicale bekering en een leven in dienst van God.

56 *The Salvation Army Year Book 1914* (London 1914) 7.

57 Geciteerd in Mochel, *In de frontlinie*, 70.

Het was dat radicale, onbaatzuchtige, op God *en* de naaste in nood gerichte religieuze gevoel, die verbinding van 'het verticale met het horizontale',⁵⁸ die de aanvankelijke tegenstand tegen die vreemde, uniform dragende Heilssoldaten met hun luidruchtige samenkomsten, die zo afweken van de gemiddelde kerkdiensten in die tijd, op den duur deed omslaan in toenemende acceptatie en zelfs waardering van velen, waaronder bekende hervormde en gereformeerde predikanten, zoals J.H. Gunning J.Hz. en Abraham Kuiper,⁵⁹ en de leden van het koninklijk huis. Socialisten als Domela Nieuwenhuis bleven ambivalent: enerzijds waardering voor de sociale betrokkenheid, maar anderzijds kritiek op de apolitieke, godsdienstige aanpak van de 'sociale quaestie', die de klassenverhoudingen bestendigde.

Begonnen in 1887 in het Amsterdamse 'moedercorps' in de Gerard Doustraat was het Leger een kwart eeuw later al uitgegroeid tot een over heel Nederland verspreide strijdmacht van 93 korpsen met 336 Heilsofficieren en bijna 7000 aanhangers. Juist het deel uit maken van zo'n strijdmacht met de onvoorwaardelijke gehoorzaamheid en inzet die daarbij hoort, gaf een gevoel van macht aan de voorheen machtelozen, maar ook geborgenheid, saamhorigheid en soms romantiek. Van de Heilssoldaten was de meerderheid al buiten de kerk geraakt voordat zij tot het Leger toetraden. De overigen waren vooral van protestantse huize met een oververtegenwoordiging van hervormden, christelijke gereformeerden en lutheranen. De sociale samenstelling van het Leger weerspiegelde in belangrijke mate de redenen van zijn ontstaan: het brengen van het evangelie aan de onderkant van de samenleving. Eén van de opvallendste kenmerken was de oververtegenwoordiging van vrouwen, die van meet af aan met Catherine Mumford, de vrouw van William Booth, en haar dochters als de grote voorbeelden een belangrijke rol hebben gespeeld, zowel in de korpsen als in het maatschappelijk werk. Ook in dat opzicht stond Alida Bosshardt model voor het Leger des Heils.

*Hans Knippenberg, Universiteit van Amsterdam, Faculteit der Maatschappij- en Gedragswetenschappen, Afd. Geografie, planologie en internationale ontwikkelingsstudies
Schoener 49, 1991 XA Velsbroek, H.Knippenberg@uva.nl*

⁵⁸ In de woorden van de hervormde theoloog H. Berkhof (in Mochel, *In de Frontlinie*, 26)

⁵⁹ Gunning schreef een zeer lovende biografie van William Booth (Gunning, *Willam Booth*); van Kuiper gaat zelfs het verhaal dat hij tijdens een bezoek aan Brussel neerknielde aan de 'zondaarsbank' van het Legerkorps aldaar (Mochel, *In de frontlinie*, 21).